

Pozycja społeczna w grupie rówieśniczej uczniów upośledzonych umysłowo starszych klas szkoły specjalnej

Rozwój społeczny jednostki to zdobywanie dojrzałości do współżycia i współpracy z innymi ludźmi. Zdaniem Z. Zaborowskiego (1960) dokonuje się on w ścisłej zależności od rozwoju fizycznego, umysłowego i wolicjonalnego.

Dziecko - wrastając w coraz szersze kręgi społeczne - pełni nowe role, poznaje nowe sposoby zachowania, rozbudza w sobie zainteresowania problemami społecznymi. Początkowo zdobywa te doświadczenia w rodzinie, potem w przedszkolu, klasie szkolnej oraz w grupie rówieśniczej.

Rodzina jest więc źródłem pierwszych kontaktów społecznych, ona też zaspokaja pierwsze potrzeby fizyczne i psychiczne dziecka, jest też nosicielem kultury, swoistych potrzeb i przekonań. Stanowi zatem podstawową grupę społeczną, która ułatwia jednostce adaptację w społeczeństwie.

Badania amerykańskie wykazały (za: A. M. Clarke, A. D. B. Clarke 1971), że większość dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim pochodzi z rodzin biednych, środowisk zdegradowanych społecznie, charakteryzujących się zaniedbaniem i okrucieństwem. Najmniej zaś rekrutuje się ze środowisk mających dobre warunki społeczno-ekonomiczne.

Podobne badania prowadził w Polsce J. Konopnicki (1971). Uzyskana przezeń średnia z orientacyjnych punktacji środowiska była bardzo niska (27,3 p.), co świadczyło, iż dom rodzinny dzieci upośledzonych umysłowo wpływa w dużej mierze hamująco na ich ogólny - a więc i społeczny - rozwój. Analiza korelacyjna

wykazała, że rozwój umysłowy badanych dzieci zależy w istotnym statystycznie stopniu od poziomu intelektualnego rodziców, ilości dzieci w rodzinie, jej struktury i atmosfery wychowawczej oraz sytuacji materialnej. Rodziny bowiem nie zawsze potrafią w dostatecznym stopniu zaspokoić potrzeby dziecka, w tym również potrzeby społeczne.

Tymczasem K. Kirejczyk (1974) podkreśla, że dla rozwoju społecznego dziecka upośledzonego umysłowo bardzo ważne są jego kontakty społeczne. One przecież ułatwiają mu właściwą adaptację do warunków życia. Kontakty zaś owe wynikają z zainteresowań, uczuć i potrzeb dziecka, głównie potrzeb kulturalno-społecznych.

M. Żebrowska (1966) uważa, że w trakcie obcowania z innymi dziećmi rozwijają się społecznie, kulturalnie i estetycznie. Natomiast zdaniem J. Piageta (1967) dziecko nie rodzi się istotą społeczną, lecz staje się nią w toku obcowania z ludźmi; uczy się ono dostosowywać do ogólnie przyjętych norm i zasad społecznych.

Badania E. Z. Biezurkowej (1968) nad rozumieniem sensu obrazków tematycznych o treści społecznej ujawniły, że dzieci upośledzone umysłowo wprawdzie poprawnie rozpoznawały przedstawione na obrazkach postacie, jednakże nie ujmowały łączących je stosunków i nie potrafiły zaproponować wypowiedzi adekwatnych do przedstawionej sytuacji oraz przewidzieć dalszych zachowań osób.

B. Edmonson (1970) i jego współpracownicy stwierdzili, że dzieci upośledzone umysłowo opisują najczęściej elementy obrazków wyliczając często nieistotne szczegóły, w małym natomiast stopniu ujmując zależności między osobami oraz ich zachowaniem a całością sytuacji.

Badania amerykańskie, dotyczące przystosowania społecznego dzieci i młodzieży upośledzonej umysłowo, wykazały, że dzieci te są izolowane i odrzucane przez swych normalnych rówieśników nie dlatego, że charakteryzują się obniżoną sprawnością intelektualną, ale dlatego, że są nieprzystosowane społecznie.

Intensywny rozwój społeczny dziecka przypada na jego okres szkolny. O. Lipkowski (1971), podkreśla, że szczególne znaczenie dla rozwoju i wzbogacania kontaktów społecznych oraz kształtowania właściwych postaw społecznych poza rodziną ma szkoła. Zwraca uwagę na fakt, iż dla osiągnięć szkolnych, a w konsekwencji wyników w nauce, ważne jest, jak dziecko czuje się w zespole klasowym i jak się układają jego kontakty w klasie. Uważa, że nauczyciel powinien kształtować optymalne warunki społeczne w klasie, a także kierować przebiegiem procesu uspołecznienia.

E. B. Hurlock (1960) przypisuje również dużą rolę wychowawcy w rozwoju kontaktów i doświadczeń społecznych uczniów. Tylko bowiem przemyślane, kontrolowane umożliwianie kontaktów społecznych może doprowadzić do ukaztowania jednostki, która będzie się czuła dobrze wśród ludzi i z której społeczeństwo będzie miało pożytek.

A. Giryński (1975) badając zależność rozwoju społecznego dziecka upośledzonego umysłowo w stopniu lekkim i jego statusu w grupie rówieśniczej stwierdził, że dzieci posiadające duży zasób doświadczeń społecznych są w większym stopniu akceptowane przez rówieśników, aniżeli dzieci posiadające mały zasób tego rodzaju doświadczeń.

M. Żebrowska (1966) analizując pojęcie "rozwoju społecznego" - będące w jej rozumieniu miarą praktycznych umiejętności dziecka - podkreśla, że "osobnicy niedorozwinięci umysłowo" na ogół szybciej osiągają właściwy im pułap rozwoju w zakresie inteligencji niż w zakresie dojrzałości społecznej.

Według J. Kostrzewskiego (1974) uczniowie upośledzeni umysłowo w stopniu lekkim mogą osiągnąć taką dojrzałość społeczną, jaką młodzież pełnosprawna osiąga do 17 roku życia. Osoby te mają jednak zwykle ubogie doświadczenia społeczne, z trudem wyciągają z nich wnioski, zaś w nowej, złożonej sytuacji czują się niepewne i bezradne. Cechuje je duża sugestywność i brak powściągu myślowego.

Szkole specjalnej jako głównej instytucji świadomego i planowego wychowania przypada szczególna rola w kształtowaniu prawidłowego przystosowania społecznego wychowanków, ponie-

waż celem rewalidacji jest maksymalny rozwój i usprawnienie jednostki w aspekcie psychicznym, fizycznym, zapewnienie jej odpowiedniego wykształcenia ogólnego i zawodowego, zgodnie z możliwościami oraz kształtowanie umiejętności współżycia i współdziałania w najbliższych grupach społecznych.

Celem badań własnych była analiza stosunków społecznych starszych klas szkół specjalnych, a w konsekwencji - próba odpowiedzi na następujące pytania:

Jaki jest ilościowy rozkład sympatii, antypatii i izolacji w badanych klasach?

Jakie są przyczyny życzliwości, niechęci i obojętności wśród badanych dzieci?

Jakie zjawiska negatywne wymagające pedagogicznej terapii występują w strukturze badanych klas, jakie wartości dzieci cenią, a jakie odrzucają (motywy wyborów);

Co należy zmienić w klasach, by poprawić w nich stosunki społeczne.

W badaniach zastosowano elementy testu J. L. Moreno w modyfikacji M. Pilińkiewicza (1962) oraz plebiscyt życzliwości i niechęci J. Korczaka. Ponadto wykorzystano obserwację, wywiad z wychowawcami klas, wreszcie analizą dokumentacji szkolnej ucznia.

Badaniami objęto 69 uczniów klas V - VIII upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim w tym 34 dziewczęta i 35 chłopców. Badania zostały przeprowadzone w ramach prac magisterskich pod kierunkiem autora artykułu.

WYNIKI BADAŃ

W badanej populacji we wszystkich trzech sytuacjach socjometrycznych (wspólne siedzenie w ławce, wspólne pełnienie dyżuru, wspólne pójście na spacer) przeważają wybory pozytywne i negatywne.

W klasie V ilość wyborów pozytywnych dotyczących I, II i III kryterium jest prawie taka sama. Wystąpiły tylko dwa wybory pozytywne zewnętrzne w trzecim kryterium (wspólne pójście na spacer), które dotyczyły dwóch dziewczynek. W pierwszym kryterium pozytywnym (wspólne siedzenie w ławce) najwięcej wyborów dotyczyło uczennic osiągających dobre wyniki w nauce, o miłej aparycji, uczynnych i grzecznych.

W sytuacjach socjometrycznych negatywnych również dominują wybory wewnętrzne, choć daje się zauważyć wzrost ilości wyborów negatywnych zewnętrznych we wszystkich trzech kryteriach. Należy jednak podkreślić, iż w klasie V we wszystkich trzech kryteriach było więcej wyborów pozytywnych wewnętrznych niż negatywnych.

W klasie VI - podobnie jak w V - we wszystkich trzech kryteriach przeważają wybory wewnętrzne pozytywne. Wzrosła jednak ilość wyborów pozytywnych zewnętrznych w stosunku do klasy V. Podobnie jednak jak w klasie V, wybory te dotyczyły uczniów dobrze uczących się, lubianych i akceptowanych przez klasę.

We wszystkich trzech kryteriach negatywnych różnica między wyborami wewnętrznymi a zewnętrznymi jest statystycznie mało znacząca. W I kryterium negatywnym (wspólne siedzenie w ławce) najwięcej (9 i 10) odrzuceń otrzymały dwie dziewczynki oceniane jako kłótlive, mające ustawiczne zatargi z kolegami i koleżankami, ogólnie mało lubiane. W kryterium II (wspólne pełnienie dyżuru) te same uczennice uzyskały po pięć wyborów negatywnych. Nie chcą one bowiem sprzątać klasy i uciekają z dyżuru. Opinie badanych uczniów potwierdzają nauczyciele oraz wychowawca klasy. Natomiast w III kryterium negatywnym (wspólne pójście na spacer) 6 głosów otrzymał uczeń, który jest mało lubiany przez ogół klasy.

W klasie VII wybory pozytywne osiągają ten sam poziom, co i w klasie VI. Przeważają wybory wewnętrzne pozytywne, choć ilość wyborów pozytywnych zewnętrznych jest nieco większa niż w klasach V i VI.

Tabela 1

Kryte- rium	Wybory pozytywne						Ogółem wyb. poz.	Wybory negatywne						Ogółem wyb. neg.
	I KR		II KR		III KR			I KR		II KR		III KR		
	WW	WZ	WW	WZ	WW	WZ		WW	WZ	WW	WZ	WW	WZ	
V	35	-	36	-	39	2	112	27	10	16	16	20	11	100
VI	35	4	37	2	38	2	118	25	17	21	19	19	19	120
VII	41	2	33	7	27	9	119	23	15	16	23	20	20	117
VIII	36	2	34	4	26	3	105	25	9	23	10	25	9	101
Razem	147	8	140	13	130	16	454	100	51	76	68	84	59	438

KR - kryterium

WW - wybory wewnętrzne

WZ - wybory zewnętrzne

Wyborów negatywnych jest nieco mniej niż pozytywnych. We wszystkich trzech sytuacjach socjometrycznych negatywnych przeważają wybory wewnętrzne. Jedynie w trzecim kryterium jest taka sama ilość wyborów negatywnych wewnętrznych i zewnętrznych (patrz tab. 1). Najwięcej wyborów negatywnych we wszystkich trzech sytuacjach socjometrycznych otrzymali uczniowie o niskiej pozycji w klasie.

W klasie VIII - podobnie jak w VII - przeważają wybory pozytywne wewnętrzne. Dotyczą one I i II kryterium. W stosunku do klasy VII maleje natomiast ilość zewnętrznych wyborów pozytywnych w II i III kryterium.

Najwięcej głosów negatywnych w I, II i III kryterium otrzymali uczniowie osiagający słabe postępy w nauce. Ponadto warto zauważyć, że w kryterium II (wspólne pełnienie dyżuru) najwięcej odrzuceń otrzymali uczniowie dochodzący z miasta, którzy często uciekają z lekcji, wagarują, źle wypełniają obowiązki dyżurnego.

Ogólnie można stwierdzić, że w klasach młodszych dominują wybory pozytywne dotyczące III kryterium (wspólne pójsicie na spacer), natomiast w klasach starszych (VII - VIII) wybory pozytywne obejmujące I (wspólne siedzenie w ławce) i II (wspólne pełnienie dyżuru) kryterium. W badanej populacji najwięcej głosów pozytywnych wystąpiło w I kryterium, a najmniej w kryterium III. Natomiast w wyborach negatywnych najwięcej odrzuceń pojawiło się w I kryterium.

STOSUNKI SPOŁECZNE WŚRÓD BADANYCH UCZNIÓW

Podstawę do rozważań na temat stosunków społecznych w badanych klasach stanowią socjogramy nieuporządkowane, wykreślone dla każdego z poszczególnych kryteriów, oraz socjogramy uporządkowane kołowe. Dane o nieformalnych ugrupowaniach w poszczególnych klasach oraz o stosunkach społecznych między dziećmi w kategoriach popularności, izolacji, odrzucenia, przeciętności i przyjaźni ujęto w zestawienie porównawcze stosunków społecznych w badanej grupie uczniów (tab. 2).

Tabela 2

Rodzaj wyborów Klasa	Ilość uczniów w klasie	Wybory zdecydowane pozytywne	Wybory zdecydowane negatywne	Silne wzajemne antypatie
V	18	15	14	-
VI	18	13	12	-
VII	18	11	17	1
VIII	15	11	15	-
Razem	69	50	58	1

Jak wynika z tabeli 2 najwięcej uczniów oddało zdecydowanie pozytywny głos swym kolegom w klasie V, natomiast najmniej takich wyborów wystąpiło w klasie VIII. W klasie VII zarejestrowano najwięcej zdecydowanych negatywnych wyborów. Ogólnie należy stwierdzić, że w badanych klasach przeważają wybory zdecydowanie negatywne. Wszelako na uwagę zasługuje fakt, że spośród 4 badanych klas tylko w klasie VII wystąpiła jedna silna antypatia.

Tabela 3

Rodzaj wyborów Klasa	Ilość uczniów w klasie	Wybory wzajemne pozytywne	Wybory wzajemne negatywne
V	18	46	14
VI	18	44	20
VII	18	42	34
VIII	15	38	6
Razem	69	170	74

Najwięcej wzajemnych wyborów pozytywnych dotyczyło uczniów klasy V, a najmniej wzajemnych wyborów negatywnych wystąpiło w klasie VIII. Natomiast w klasie VII można zauważyć najwięcej wzajemnych wyborów negatywnych. Pozytywnym zjawiskiem jest fakt zdecydowanej dominacji wyborów wzajemnych pozytywnych nad wyborami wzajemnymi negatywnymi w stosunku do ogólnej liczby wyborów w badanej populacji.

Analizując dane z tabeli 4 można zauważyć, że 26 uczniów (37,7%) z badanej populacji jest akceptowanych. Najwięcej osób uzyskało akceptację w klasie VII, najmniej - w klasach: VI i VIII. Są to uczniowie akceptowani przez klasę w różnym stopniu. Nie wielu znalazło się natomiast wśród badanych uczniów o pozycji przeciętnej (w klasie V - 1, VII - 2). Sporą grupę (30,4%) tworzą uczniowie odrzuceni. Stosunkowo dużo jest uczniów izolowanych (24,6%).

Najwięcej par przyjaciół znaleźć można w klasie VIII, mimo iż jest w niej najwięcej uczniów osiągających słabe wyniki w nauce. Natomiast najmniej "par przyjaciół" spotykamy w klasie VII, uznanej przez ogół nauczycieli badanej szkoły jako dużo lepsza pod względem dydaktycznym w porównaniu z klasą VIII.

Reasumując można stwierdzić, że w badanej populacji daje się zauważyć małą ilość zewnętrznych wyborów pozytywnych. Wynika to prawdopodobnie z wzajemnego izolowania się grup dziewcząt i chłopców. Natomiast duża ilość zewnętrznych wyborów negatywnych wskazuje na liczne konflikty i antagonizmy między dziewczynkami i chłopcami. Zjawisko to występuje szczególnie w klasach: VI i VII. Odrzuceni uczniowie ujawniają zaburzenia w zachowaniu, charakteryzują się bardzo niskim poziomem intelektualnym, są niezaradni i niesprawni fizycznie oraz brudni.

Tabela 4

Ilość badanych dzieci w wyróżnionych kategoriach stosunków społecznych

Klasa	Ilość uczniów w klasie	Kategorie stosunków społecznych												Ilość par "przyjaciół"
		Akceptowani		Przeciwni		Odrzuceni		Izolowani		Spolaryzowani				
		L	%	L	%	L	%	L	%	L	%			
V	18	7	38,9	1	5,5	5	27,8	3	16,7	2	11,1	4		
VI	18	6	33,3	-	-	6	33,3	6	33,3	-	-	4		
VII	18	8	44,5	2	11,1	4	22,2	4	22,2	-	-	3		
VIII	15	5	33,3	-	-	6	40,0	4	26,7	-	-	5		
Razem	69	26	37,7	3	4,4	21	30,4	17	24,6	2	2,9	16		

MOTYWY WYBORÓW I ODRZUCENÍ

Analizy motywów wyborów pozytywnych i negatywnych dokonano w oparciu o pisemne wypowiedzi uczniów, uzasadniające dokonane wybory. Wynika z niej, że uczniowie potrafili dostrzec wartościowe cechy kolegów. O ich wyborach decydowały bowiem: koleżeńskość, grzeczność, dobre wyniki w nauce, zrównoważenie emocjonalne, pracowitość, pomoc w nauce, w pracy, posłuszeństwo, sprawność fizyczna, estetyczny wygląd, kultura, wreszcie - poprawne zachowanie. Cechy te miały często zasadniczy wpływ na popularność danych uczniów w grupie.

Wśród motywów negatywnych uczniowie wymieniali: niekoleżeńskość, agresywność, lenistwo, brak kultury, nieestetyczny ubiór, niechęć do pracy, niezaradność oraz konfliktowość.

Należy podkreślić, że w badanej populacji wiele motywów powtarzało się. W każdym też z trzech kryteriów można było znaleźć podobne motywy. Nadto - kryteria negatywne stanowiły często zaprzeczenie motywów w wyborach pozytywnych. Najbardziej dojrzałe i adekwatne oceny formułowali uczniowie klas: VI i VII, zaś schematyczne i ogólnikowe klas: V i VIII. Prawdopodobnie o takim układzie zadecydował poziom rozwoju umysłowego badanej młodzieży.

W większości wypadków badani uczniowie starali się w miarę aktywnie ocenić swoich kolegów. Duża grupa miała jednak trudności w formułowaniu swoich sądów i nie zawsze potrafiła wyrazić to, o czym myślała i co odczuwała. Niektóre motywy były zbyt powierzchowne, trudne do zrozumienia i mało adekwatne do poszczególnych sytuacji socjometrycznych. Wiele motywów było niejasno sformułowanych. Dopiero rozmowa z badanym dzieckiem bądź zestawienie opinii z osobą, której wybór dotyczył, pozwalały zrozumieć istotę wskazanego motywu. Należy też podkreślić, że badanym łatwiej było motywować wybory negatywne niż pozytywne.

Motywy odrzuceń były bardziej trafne, choć czasem surowe, skrajne. Niektóre z nich były nawet krzywdzące dla kolegów i poddyktowane krótkotrwałą niechęcią. Zdarzało się także, iż uczniowie kierowali się w motywach ogólnie utartą, panującą w klasie o danym koleździe opinią. Zauważona prawidłowość wynika z braku krytycyzmu i dużej sugestywności uczniów upośledzonych umysłowo oraz z ich egocentrycznej postawy.

UWAGI KOŃCOWE

Przeprowadzone badania pozwalają stwierdzić, że stosunki społeczne wśród uczniów starszych klas szkół specjalnych układają się nieprawidłowo. W badanych zespołach niewiele jest bowiem wyborów wzajemnych i zdecydowanych oraz mało "par przyjaciół". Zarówno sympatie, jak i antypatie są krótkotrwałe, uwarunkowane aktualnie przeżywanymi emocjami, zmiennością uczuć oraz opinią i sądami otoczenia. Zdarzało się też, że wyborów wzajemnie pozytywnych dokonywano pod wpływem nacisku jednej ze stron, z chęci uzyskania korzyści osobistej.

W badanych klasach istnieje podział na dwie wyraźne grupy: chłopców i dziewcząt. Z dużej ilości zewnętrznych odrzuceń a minimalnej wyborów pozytywnych wewnętrznych wynika, że grupy te zwalczają się. W strukturze klas mało jest łańcuchów, triad oraz paczek.

W badanych klasach mamy do czynienia z dużą ilością odrzuceń, co świadczy o konfliktowej atmosferze zarówno wśród dziewcząt, jak i chłopców. Pozycje uczniów są zróżnicowane. W każdej klasie można znaleźć jednostki narzucające ton oraz takie, które izolują się bądź są odrzucane przez innych. Mało jest natomiast uczniów o pozycji przeciętnej.

Osoby popularne - to jednostki o cechach społecznie pożądanym i dość dobrze przystosowane społecznie. Są to więc uczniowie osiągający pozytywne wyniki w nauce, zaradni życiowo, sprawni fizycznie, o przyjemnej powierzchowności, zrównoważeni emocjonalnie, lżej upośledzeni umysłowo.

Do uczniów niepopularnych należą ujawniający zaburzenia w zachowaniu, mało pracowici, nie dbający o swój wygląd zewnętrzny, chociaż równocześnie w grupie owej znajdują się jednostki dobrze uczące się, lecz mające trudności we współżyciu z kolegami. Cechuje ich aspołeczność i poczucie własnej wartości. Są to najczęściej jednostki zaniedbane środowiskowo.

Spora grupa izolowanych dzieci charakteryzuje się biernością, brakiem inicjatywy, zahamowaniem psychoruchowym, brakiem sukcesów w nauce oraz poczuciem mniejszej wartości. Jednostki

te pochodzą najczęściej ze środowisk o niskim statusie społecznym. Pozytywnym zjawiskiem jest umiejętność różnicowania cech dodatnich oraz krytycznego ustosunkowania się do niewłaściwych postaw kolegów.

Na podkreślenie zasługuje akceptacja formalnych przywódców w nieformalnej strukturze klasy. Dzięki temu pozycje przywódców można z dużym powodzeniem wykorzystywać w pracy wychowawczej.

Badane zespoły cechuje obniżona ekspansywność pozytywna przy dość wysokiej negatywnej. Dzieci chętniej odrzucają niż wybierają kolegów. Wskazuje to na antypatie i niechęci jednych uczniów w stosunku do drugich. Negatywnym zjawiskiem jest też powszechne odrzucanie niektórych jednostek.

Należy nadmienić, że badane dzieci mają trudności z "wycuciem" wzajemnych sympatii i antypatii, a szczególnie tych ostatnich, co znajduje odzwierciedlenie w małej ilości wzajemnych odrzuceń we wszystkich trzech kryteriach. Duża ilość wyborów negatywnych wskazuje, że dla wielu badanych zespoły klasowe są mało atrakcyjne.

Motywy wyborów i odrzuceń świadczą o cenieniu przez dzieci wartości społecznie potępianych. Zdarzały się bowiem przypadki, iż motywy podawane przez uczniów uwarunkowane były chęcią zysku. Wiele też motywów sformułowano zbyt ogólnikowo, odpowiedzi były mało przemyślane, stąd - często nieadekwatne do sytuacji socjometrycznej. Poza tym uczniowie mieli trudności w pisemnym sformułowaniu swych wypowiedzi.

Ponieważ technika socjometryczna okazała się trafnym narzędziem wykrywającym nieformalne stosunki społeczne w klasie i ukazującym istnienie w niej niepożądanych zjawisk, wskazane jest prowadzenie badań długofalowych, które będą w stanie uchwycić zmiany w strukturze stosunków, co z kolei pozwoli na określenie wyników pracy wychowawczej nauczyciela.

W związku, z dość dużą ilością dzieci odrzucanych i izolowanych należy prowadzić dalsze badania w celu ustalenia i określenia czynników różnicujących dzieci popularne od niepopularnych. Znajomość tych czynników ma bowiem duże znaczenie prak-

tyczne dla organizowania prawidłowej pracy wychowawczej, zmierzającej do przekształcenia struktury grupy w pożądanym kierunku oraz wyznaczającej skuteczną działalność rewalidacyjną w szkole specjalnej.

LITERATURA

1. Biełzrukowa E. Z., K woprosu o ponimani sjużetnych kartinok uczaszczimsja wspomogatielnoj szkoły, "Spiecialsnaja Szkoła" 1968/2
2. Clarke A. M., Clarke A. D. B., Upośledzenie umysłowe, Warszawa 1971, PWN.
3. Edmonson B. i in., Social Inference training of retarded adolescents, Educ. Train. Ment. Retard 1970, 5.
4. Giryński A., Poziom rozwoju społecznego dziecka upośledzonego umysłowo w stopniu lekkim, a jego status w grupie rówieśniczej, "Zagadnienia Wychowawcze a Zdrowie Psychiczne" 1975, nr 5.
5. Hurlock E., Rozwój dziecka, Warszawa 1960, PWN.
6. Konopnicki J., Niedostosowanie społeczne, Warszawa 1971, PWN.
7. Kostrzewski J., Podstawy współczesnej diagnostyki psychologiczno-klinicznej niedorozwoju umysłowego u dzieci, Warszawa 1974, Zeszyty Naukowe, PIPS.
8. Lipkowski O., Dziecko społecznie niedostosowane i jego resocjalizacja, Warszawa 1971, PWN.
9. Piłkiewicz M., Techniki socjometryczne w badaniach psychologicznych, "Psychologia Wychowawcza" 1962, nr 4.
10. Zabrowski Z., Problemy wychowania społecznego w szkole, Warszawa 1960, PZWS.
11. Zaborowski Z., Stosunki społeczne w klasie szkolnej, Warszawa 1964, PWN.
12. Żebrowska M., Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży, Warszawa 1966, PWN.